

**YASHIRIN IQTISODIYOTDAN KELIB CHIQADIGAN SOLIQ
YO‘QOTISHLARINI KAMAYTIRISHDA IDORALARARO RAQAMLI
AXBOROT ALMASHINUVI MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH**

Azamjonov Ulug‘bek Usmonjon o‘g‘li

O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti

“Iqtisodiy fanlar” kafedrasi katta o‘qituvchisi, i.f.f.d (PhD)

ulugbekazamjonov1606@gmail.com

Annotatsiya: mazkur maqolada bojxona, soliq, to‘lov platformalari, bank tizimi va tabiiy resurslar hisobi bo‘yicha parchalanib yuritilayotgan ma‘lumotlarni yagona raqamli mantiqqa birlashtirish orqali yashirin aylanma hamda soliq bazasidagi tafovutlarni tezkor aniqlash imkonini beruvchi idoralararo axborot almashinuvi mexanizmi takomillashtiriladi. Tadqiqotda 2021-2025 yillardagi ochiq statistik ma‘lumotlar, normativ-huquqiy o‘zgarishlar va raqamli ma‘muriyatchilik amaliyoti asosida mahalliy byudjet daromadlariga bevosita ta‘sir qiluvchi axborot oqimlari tahlil qilinadi hamda fiskal signal, risk reytingi, tranzaksiya izchiligi va ma‘lumotlar verifikatsiyasi o‘rtasidagi bog‘liqliklar ochib beriladi. Natijada hududiy fiskal salohiyatni aniqroq baholash, soliqqa tortish bazasini kengaytirish, eksport-import, elektron tijorat va resurslardan foydalanish bo‘yicha yashirin tafovutlarni erta aniqlash hamda mahalliy byudjet yo‘qotishlarini qisqartirishga xizmat qiladigan amaliy model taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: idoralararo axborot almashinuvi, raqamli soliq ma‘muriyatchiligi, yashirin iqtisodiyot, soliq yo‘qotishlari, mahalliy byudjet daromadlari, fiskal salohiyat, elektron tijorat, bojxona ma‘lumotlari, to‘lov platformalari, risk indikatorlari, ma‘lumotlar verifikatsiyasi

Kirish

So‘nggi yillarda mahalliy byudjetlar daromadlarining barqarorligi nafaqat soliq stavkalari yoki imtiyozlar tarkibiga, balki davlat organlari qo‘lida mavjud ma‘lumotlarning qanchalik tez, to‘liq va mos keluvchi shaklda bir-biriga ulanayotganiga ham kuchli darajada bog‘lanib bormoqda. Hududiy darajada shakllanayotgan fiskal oqimlar ko‘pincha korxonalar hisobotlari, bank tranzaksiyalari, bojxona deklaratsiyalari, elektron tijorat operatsiyalari va tabiiy resurslardan foydalanish bo‘yicha alohida platformalarda aks etadi, biroq ular yagona tahliliy konturga har doim ham yig‘ilmaydi. Shu sababli ayrim iqtisodiy subyektlar faoliyatining rasmiy ko‘rinishi bilan amaldagi pul oqimi yoki tovar harakati o‘rtasida

tafovut paydo bo'ladi, bu esa yashirin aylanma uchun qulay institutsional bo'shliq yaratadi. Bunday vaziyat ayniqsa savdo, xizmat ko'rsatish, importga bog'liq ta'minot zanjirlari va platforma iqtisodiyoti segmentlarida yaqqolroq ko'zga tashlanadi. 2025-yil yakunlari bo'yicha ko'rsatilgan bozor xizmatlari hajmi 1 050,3 trln so'mga yetgani, 2024-yilda esa bu ko'rsatkich 840,1 trln so'mni tashkil etgani iqtisodiy faollik kengayib borayotganini ko'rsatadi [8]. Demak, iqtisodiyot hajmi oshib borayotgan bir sharoitda ma'lumotlar integratsiyasi sust qolsa, yashirin operatsiyalar ham soliq ma'muriyatchiligi nazoratidan tashqarida tezroq ko'payishi mumkin. [8]

Mamlakatimizda soliq va bojxona ma'muriyatchiligini raqamlashtirishga qaratilgan normativ-huquqiy islohotlar aynan ana shu muammoni kamaytirishga xizmat qiladigan muhim institutsional poydevorni shakllantirdi. Xususan, 2024-yil 24-dekabrda O'RQ-1014-son Qonun bilan bojxona organlari tomonidan real vaqt rejimida elektron axborot almashinuvi vositasida soliq organlariga taqdim etilgan ma'lumotlarni eksportni tasdiqlash uchun asos sifatida tan olish tartibi mustahkamlandi [2]. 2025-yil 26-iyundagi O'RQ-1071-son Qonun esa ayrim resurs soliqlari bo'yicha hisobotlarni vakolatli organlar ma'lumotlari asosida avtomatik shakllantirishga o'tishni nazarda tutib, soliq bazasini tashqi ma'lumotlar bilan tekshirish amaliyotini kengaytirdi [3]. Bundan tashqari, 2025-yil 11-avgustdagi kengaytirilgan taqdimotda kuzatilmayotgan iqtisodiyot ulushi 2019-yildagi 45-50 foiz diapazonidan 35 foizgacha pasaygani qayd etildi, bu esa raqamli nazoratning samarasi bilan birga yanada nozik va tezkor analitik mexanizmlarga ehtiyoj saqlanib qolayotganini ko'rsatadi [1]. Mazkur islohotlar ma'lumot almashinuvi endilikda yordamchi emas, balki fiskal xavfni erta aniqlovchi markaziy boshqaruv vositasiga aylanayotganini bildiradi. Shunday ekan, masala faqat ma'lumot yig'ish emas, balki turli idoralardagi ma'lumotlarni bir-birini tasdiqlovchi dalil tizimiga aylantirishdan iboratdir. [2][1]

Aynan shu nuqtada mahalliy byudjetlar daromadlarini oshirish vazifasi yashirin iqtisodiyotni qisqartirish bilan bevosita tutashadi, chunki hududiy byudjetning real fiskal salohiyati ko'pincha rasmiy deklaratsiyalardan ko'ra kengroq bo'ladi. Markaziy bank ma'lumotlariga ko'ra, 2024-yilda bank kassalariga naqd pul tushumlari 501 trln so'mni tashkil etgan va ushbu tushumlarning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 34,4 foiz darajasida saqlangan, to'lov terminallari orqali qabul qilingan to'lovlar hajmi esa 326,7 trln so'mga yetgan [6]. 2024-yilning birinchi yarmidayoq Markaziy bankning Tezkor to'lovlar tizimi orqali 23,6 mln dona tranzaksiya amalga oshirilgan va ularning summasi 388,9 trln so'mni tashkil etganligi to'lov oqimlari hajmi va tezligi sezilarli kengayayotganidan dalolat beradi [7]. Agar ana shu oqimlar soliq, bojxona va platforma ma'lumotlari bilan muntazam solishtirilib bormasa, aylanma hajmi bilan

solliqqa tortish bazasi o'rtasidagi tafovutlar vaqtida ko'rinmay qoladi. Maqolaning maqsadi shu jihatdan idoralararo raqamli axborot almashinuvi mexanizmlarini takomillashtirish orqali yashirin iqtisodiyotdan kelib chiqadigan soliq yo'qotishlarini kamaytirishning nazariy-uslubiy hamda amaliy yo'nalishlarini ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqotda aynan mahalliy byudjet manfaatini ko'zlaydigan, hududiy risklarni aniqroq o'lchaydigan va fiskal signalni tezlashtiradigan boshqaruv modeli asoslanadi. [6][7]

Asosiy qism

Avvalo shuni ta'kidlash kerakki, idoralararo axborot almashinuvi masalasi faqat texnik integratsiya vazifasi emas, balki fiskal boshqaruvning yangi arxitekturasidir. Chunki bir idorada mavjud bo'lgan ma'lumot ko'pincha ikkinchi idora uchun nazorat signali, uchinchi idora uchun esa verifikatsiya vositasi bo'lib xizmat qiladi. Masalan, bojxona deklaratsiyasida ko'rsatilgan import hajmi keyinchalik soliq hisobotlaridagi realizatsiya dinamikasi, bank tizimidagi to'lov oqimi va elektron hisobvaraqq-fakturalardagi yetkazib berish izchilligi bilan mos tushishi kerak. Agar ushbu zanjirning ma'lum bo'g'inida keskin tafovut paydo bo'lsa, bu yashirin aylanma, transfer narxlashdagi manipulyatsiya yoki aylanmani bo'lib ko'rsatish kabi xatarlarni ko'rsatishi mumkin. Shuning uchun ma'lumotlar almashinuvi tizimi "axborot yuborish" bosqichida to'xtab qolmasdan, "axborotni tahliliy dalilga aylantirish" bosqichigacha yetib borishi lozim. Aynan shu yondashuv idoralararo platformani odatiy ma'lumot omboridan farqlab, uni hududiy fiskal signal generatoriga aylantiradi.

Bojxona va soliq organlari o'rtasidagi ma'lumot almashinuvi bu mexanizmning eng sezgir bo'g'inlaridan biridir, chunki import, eksport va elektron tijorat operatsiyalari yashirin bazani shakllantirishda yuqori ulushga ega. O'RQ-1014-son Qonunda bojxona organlari tomonidan real vaqt rejimida uzatiladigan axborot eksportni tasdiqlash uchun asos bo'lishi belgilanishi bejiz emas [2]. Bu norma bir tomondan eksport bo'yicha ortiqcha hujjatlashtirish xarajatlarini qisqartirsa, ikkinchi tomondan deklaratsiyadagi ma'lumotni keyingi soliq tahlili uchun darhol foydalaniladigan manbaga aylantiradi. Endilikda eksport qilindi deb ko'rsatilgan tovarning haqiqatan chegaradan o'tgan-o'tmagani, uning qiymati, kodi va kontragentlari bo'yicha ma'lumotlar fiskal nazorat konturiga tez kiradi. Bu ayniqsa nol stavkali QQSni tasdiqlash, qaytarishlar bo'yicha xavflarni kamaytirish va eksport ko'rsatilgan, biroq ichki bozorda realizatsiya qilingan mahsulotlarni aniqlash uchun muhimdir. Shu bois bojxona-soliq ma'lumotlarining real vaqtga yaqin integratsiyasi soliq yo'qotishlarini kamaytirishda eng katta multiplikativ samara beradigan yo'nalishlardan biri hisoblanadi. [2]

Raqamli to'lov tizimlarining kengayishi esa davlatga yashirin iqtisodiyotga xos bo'lgan naqd pul hukmronligi modelini bosqichma-bosqich toraytirish imkonini bermoqda. Markaziy bankning 2024-yilgi yillik hisobotida 426 mingta to'lov terminali orqali 326,7 trln so'mlik to'lov qabul qilingani qayd etilgan [6]. Bir qarashda bu faqat chakana infratuzilma ko'rsatkichidek tuyuladi, biroq amalda u hududlar, tarmoqlar va savdo nuqtalari kesimida to'lovning raqamli izi qanchalik chuqurlashganini ko'rsatadi. Mazkur izlar soliq hisobotlari bilan solishtirilganda aylanma yashirilishi, chek berilmasligi, terminaldan tashqari tushum qabul qilinishi yoki bir nechta xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasida tushumni parchalab ko'rsatish sxemalarini aniqlash mumkin bo'ladi. Tezkor to'lov tizimlarida tranzaksiyalar soni va summasining yuqori sur'atlarda o'sishi fiskal kuzatuv uchun deyarli uzluksiz oqim yaratmoqda. Demak, to'lov ma'lumotlari endilikda passiv statistik ko'rsatkich emas, balki yashirin aylanmani modellash, hududiy riskni o'lchash va mahalliy byudjetga safarbar qilinmagan zaxirani topishning amaliy instrumentidir. [6]

Biroq axborot oqimining ko'pligi o'z-o'zidan natija bermaydi, chunki ma'lumot sifati, formatlarning mosligi va identifikatorlarning uyg'unligi zaif bo'lsa, tahlil noto'g'ri signal ishlab chiqishi mumkin. Idoralararo almashinuv tizimida korxonalar STIRi, bojxona deklaratsiya raqami, elektron hisobvara-faktura identifikatori, bank tranzaksiya kodi, terminal yoki QR kodi kabi kalit atributlar yagona semantik lug'at asosida bog'lanishi lozim. Aks holda bir subyektga oid operatsiyalar bir nechta alohida bloklar sifatida ko'rinadi va ularning umumiy fiskal profili to'liq shakllanmaydi. Mazkur muammo ayniqsa yirik savdo zanjiri, marketplace orqali savdo qiluvchi subyektlar va franchayzingga yaqin ishlaydigan xizmat ko'rsatish tarmoqlarida kuchli seziladi. Shuning uchun takomillashtirilayotgan modelda ma'lumot almashinuvi texnik integratsiya darajasidan chiqib, yagona identifikatsiya protokoli, ma'lumotlarni tozalash qoidalari va verifikatsiya ustuvorliklari bilan to'ldiriladi. Faqat shundagina turli platformalarda paydo bo'ladigan "raqamli iz" yagona fiskal portretga aylantirilishi mumkin.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, mahalliy byudjetga ta'sir ko'rsatadigan eng muhim masala - ma'lumotdan keyingi boshqaruv qarori qanday qabul qilinishidir. Agar idoralararo tizim faqat muvofiqlashtirish yig'ilishlari uchun hisobot tayyorlaydigan mexanizm bo'lib qolsa, uning fiskal samarasi past bo'ladi. Aksincha, u avtomatik risk ball, ogohlantirish signali, tekshiruvni boshlash mezoni va prognoz yangilash parametri ishlab chiqsa, byudjet daromadlariga ta'siri bevosita ortadi. Shu sababli maqolada tavsiya etilayotgan model uch bosqichli mantiqqa asoslanadi: birinchi bosqichda ma'lumotlarni yig'ish va tozalash, ikkinchi bosqichda ularni o'zaro

solishtirish va tafovutlarni aniqlash, uchinchi bosqichda esa ushbu tafovutni fiskal xavf darajasiga aylantirish koʻzda tutiladi. Bunday yondashuv nazorat resurslarini barcha subyektlarga bir xil taqsimlamasdan, xatar yuqori boʻlgan guruhlariga yoʻnaltirish imkonini beradi. Ayniqsa hududiy darajada xodimlar va vaqt resurslari cheklangan sharoitda, analitik prioritetlash mahalliy byudjet samaradorligini sezilarli oshiradi.

Mamlakatda elektron hujjat almashinuvi kengaygani sari soliq maʼmuriyatchiligida “dalil bazasi” tushunchasi ham sifat jihatidan oʻzgarib bormoqda. OʻRQ-1071-son Qonun bilan elektron hujjatlardagi rozilikni ifodalovchi va shaxsni identifikatsiya hamda autentifikatsiya qilish imkonini beradigan elektron tasdiqlash usullarini kengroq tan olish maʼlumot aylanishi tezligini oshirdi [3]. Bu esa nafaqat xizmat koʻrsatish sifatini yaxshilaydi, balki soliq organlari uchun kelib tushayotgan maʼlumotning yuridik ogʻirligini ham mustahkamlaydi. Elektron tasdiqlangan hujjatlar, bank va toʻlov tashkilotlari registrlari, bojxona maʼlumotlari hamda vakolatli organlarning tarmoqli bazalari bir-birini toʻldirib borgan sari, soliq yoʻqotishlari bilan bogʻliq nizoli holatlarni tezroq aniqlash mumkin boʻladi. Ayniqsa resurs soliqlari, elektron tijorat va vositachilik platformalari boʻyicha maʼlumotni bir idora alohida ishlab chiqishi oʻrniga, bir nechta manbadan keluvchi dalillar uygʻunligi asosida xulosa chiqarish maqsadga muvofiq. Demak, raqamli almashinuvning qiymati faqat operativlikda emas, balki huquqiy va fiskal ishonchlilikni bir vaqtda oshirishidadir. [3]

2021-2025 yillar kesimida kuzatilgan institutsional oʻzgarishlar shuni koʻrsatadiki, idoralararo almashinuvning iqtisodiy samarasi yildan-yilga koʻproq konkret fiskal natijalar bilan bogʻlanmoqda. 2021-yilda Markaziy bank sharhida bank kassalariga naqd pul tushumlarining yalpi ichki mahsulotga nisbati 34,3 foizgacha oshgani taʼkidlangan boʻlsa, keyingi yillarda toʻlov tizimlari, mobil bank xizmatlari va terminallar tarmogʻining kengayishi ushbu oqimlarning raqamli koʻrinishini ancha boyitdi [5]. 2023-yilda bank kassalariga naqd pul tushumlarining YaIMga nisbati 38,8 foizga yetgani, 2024-yilda esa tushum hajmi 501 trln soʻmga chiqqani naqd va naqdsiz aylanish oʻrtasidagi nisbatning dinamik tahliliga yangi imkoniyat yaratadi [6]. Shu bilan birga, tezkor toʻlovlar, kliring tizimi va elektron platformalar orqali kelayotgan oqimlar iqtisodiyotning avval kam kuzatilgan segmentlarini ham raqamli nazorat orbitasiga kiritmoqda. Endilikda hududiy fiskal tahlilda muhim savol naqd pul ulushi qancha ekani emas, balki raqamli iz bilan tasdiqlanmagan aylanma qayerda va nima uchun saqlanib qolayotganidir. Bu savolga javob berish esa alohida koʻrsatkichlardan koʻra, integratsiyalashgan maʼlumotlar konturini talab qiladi. [5][6]

Quyidagi jadvalda 2021-2025 yillarda idoralararo raqamli axborot almashinuvi bilan bogʻliq asosiy institutsional siljishlar va ularning mahalliy byudjet daromadlariga

ehtimoliy ta'sir kanallari tizimlashtiriladi. Jadvaldagi ma'lumotlar raqamlashtirish faqat ma'muriy qulaylik tug'dirmaganini, balki yashirin iqtisodiyotdan kelib chiqadigan soliq yo'qotishlarini qisqartirishning amaliy vositasiga aylanganini ko'rsatadi. Ayniqsa eksportni tasdiqlashda bojxona ma'lumotlarining bevosita ahamiyat kasb etishi, suv resurslari bo'yicha avtomatik hisobotlar va soliq to'lovchilarga oid uchinchi shaxs ma'lumotlarini shakllantirish tartibining yangilanishi fiskal kuzatuvning chuqurlashganidan dalolat beradi. Bunday yondashuv hududiy darajada yashirin bazani to'liq bartaraf etmasa-da, kamida uni statistik noaniqlikdan amaliy nazorat predmetiga aylantiradi. Shuningdek, bu o'zgarishlar prognozlashning aniqligini oshiradi, chunki byudjet daromadlariga ta'sir etuvchi ko'plab signallar endi kechikib emas, amaliyotga yaqin vaqt oralig'ida olinmoqda. Shu jihatdan jadval fiskal boshqaruvning me'yoriy va texnologik poydevori qay tarzda mustahkamlanganini umumlashtiradi.

1-jadval. 2021-2025 yillarda idoralararo raqamli axborot almashinuvi va fiskal nazoratning kuchayish bosqichlari

Yil	Asosiy raqamli/institutsional o'zgarish	Ma'lumot manbasi	Fiskal signal turi	Mahalliy byudjetga ta'sir kanali
2021	Naqd pul va bank kassalari bo'yicha kuzatuvlar chuqurlashdi	Markaziy bank sharhlari	Naqd tushum va rasmiy aylanma tafovuti	Savdo va xizmatlarda yashirin tushumni hududlar kesimida aniqlash
2022	Masofaviy bank xizmatlari va to'lov izlari kengaydi	Markaziy bank statistikasi	Naqdsiz tranzaksiya izi	Deklaratsiya qilingan tushum bilan elektron to'lovlar nisbatini solishtirish

2023	Bank kassalariga naqd pul tushumlarining YaIMga nisbati 38,8 %ga yetdi	Markaziy bank yillik hisobotlari	Naqd ulush dinamikasi	Soliqqa tortish bazasidan chetda qolayotgan naqd oqimlarni baholash
2024	Real vaqt rejimidagi to'lov va bojxona ma'lumotlariga asoslangan nazorat kengaydi	O'RQ-1014, CBU, bojxona axboroti	Eksport-import va to'lov mosligi	QQS, foyda solig'i va aylanma soliqlar bazasini aniqlashtirish
2025	Suv hisobi va boshqa tashqi ma'lumotlar asosida avtomatik hisobotlar joriy etildi	O'RQ-1071, vakolatli organlar	Resurslardan foydalanish tafovuti	Resurs soliqlari va yig'imlar bo'yicha yashirin bazani kamaytirish
2025	Soliq to'lovchilar bo'yicha uchinchi shaxs ma'lumotlari tarkibi kengaytirildi	Soliq qo'mitasi qarori 2025-05	Kross-verifikatsiya signali	Shubhali kontragentlar zanjiri va soxta aylanmani aniqlash
2025	Elektron tijorat va platforma operatsiyalarining fiskal kuzatuvi kuchaydi	Statistika va normativ baza	Platforma daromadi izi	Norasmiy onlayn savdoni rasmiylashtirish hisobiga bazani kengaytirish
2025	Hududiy xizmatlar hajmi 1 050,3 trln so'mga yetdi	Milliy statistika qo'mitasi	Sektor-hudud hajm signali	Xizmatlar hajmi bilan soliq tushumlari o'rtasidagi

				tafovutni ochish
Xulosa	Parokanda ma'lumotlar yagona fiskal tahlil konturiga yaqinlashdi	Muallif tizimlashtirishi	Kompleks risk profili	Mahalliy byudjet daromad zaxirasini tezroq safarbar etish

Manba: muallif tomonidan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi taqdimot materiallari, Lex.uz, Markaziy bank, Soliq qo'mitasi va Milliy statistika qo'mitasi ochiq ma'lumotlari asosida tuzildi.

Jadvalda umumlashtirilgan o'zgarishlar orasida ayniqsa "real vaqtga yaqin" ma'lumot tushunchasi alohida o'rin egallaydi. Chunki fiskal yo'qotishlarning katta qismi ma'lumot umuman yo'qligidan emas, balki kechikib kelishidan yuzaga chiqadi. Masalan, import bo'yicha ma'lumotlar bir tizimda, ichki realizatsiya bo'yicha ma'lumot boshqa tizimda, to'lov oqimi esa uchinchi tizimda bir necha hafta farq bilan paydo bo'lsa, tahlil vaqtida risk signali so'nib qoladi. Aksincha, tranzaksiya, deklaratsiya va hisobot o'rtasidagi tafovut qisqa vaqt oralig'ida aniqlansa, subyekt xatti-harakatini to'g'rilash, ogohlantirish yuborish yoki qo'shimcha tushuntirish talab qilish nisbatan osonlashadi. Demak, zamonaviy fiskal boshqaruvda tezlikning o'zi nazoratning alohida omiliga aylanadi. Shu sababli maqolada taklif etilayotgan mexanizmida ma'lumot almashinuvi faqat idoralararo emas, balki vaqt bo'yicha ham sinxronlashtirilishi lozimligi alohida asoslanadi.

Bundan tashqari, tizimning samarasi ma'lumotlar hajmi oshgani sari nazoratning markazlashib ketishida emas, balki hududiy boshqaruvning kuchayishida ko'rinishi kerak. Chunki yashirin iqtisodiyot segmentlari respublika bo'ylab bir xil shakllanmaydi: ayrim hududlarda savdo va xizmat ko'rsatish ustun bo'lsa, boshqalarida resurslardan foydalanish, qurilish, logistika yoki chegaraga yaqin savdo tarmoqlari ko'proq rol o'ynaydi. Shu sababli yagona platformadan olingan ma'lumotlar hududlar uchun bir xil ko'rsatkich emas, balki differensial risk profillari sifatida qayta ishlanishi lozim. Mahalliy byudjet daromadlariga ta'sir etuvchi zaxiralarni aniqlash ham shu tarzda ancha aniq bo'ladi. Masalan, eksportga yaqin hududlarda bojxona va QQS ma'lumotlari ustuvor bo'lsa, katta shaharlarda to'lov platformalari va xizmatlar bozorining raqamli izi ustuvor tahlil obyekti bo'ladi.

Demak, idoralararo almashinuv markazda ma'lumot to'plash bilan cheklanmasdan, hududlarga mos analitik modul sifatida ishlashi zarur.

Yana bir muhim jihat - ma'lumotlar asosida shakllanadigan fiskal risk indikatorlarining izohlanadigan bo'lishidir. Agar tizim subyektini yuqori xavfli deb belgilasa, bu qaror qaysi ma'lumotlar kesishuvi asosida qabul qilingani, qaysi tafovut me'yordan oshgani va qaysi muddat oralig'ida kuzatilgani aniq ko'rsatilishi lozim. Aks holda avtomatlashtirilgan boshqaruv subyektlar bilan muloqotda ishonchni pasaytiradi va nizolar sonini ko'paytiradi. Izohlanadigan analitika esa aksincha, soliq to'lovchiga xatoni tuzatish, tushuntirish berish yoki hujjatlarini moslashtirish imkonini beradi. Shu jihatdan maqolada taklif etilgan modelda risk ball bilan bir qatorda dalil kartasi, ya'ni tafovut manbai, vaqt oralig'i, kontragentlar va tegishli huquqiy norma ko'rsatiladigan raqamli profil ham nazarda tutiladi. Bunday yondashuv nazoratni repressiv emas, dalilga asoslangan boshqaruv instrumentiga aylantiradi.

Idoralararo almashinuv mexanizmini baholashda elektron tijorat alohida segment sifatida ko'rilishi zarur, chunki aynan shu sohada iqtisodiy faoliyatning rasmiy va norasmiy ko'rinishlari tez almashinadi. Milliy statistika qo'mitasi ichki savdo bo'limida elektron tijorat savdo hajmi bo'yicha alohida yillik qatorlarning yuritilishi mazkur segmentning rasmiy statistik maydonga kiritilganini anglatadi [9]. Biroq statistika mavjudligi hali ham barcha operatsiyalar to'liq soliqqa tortilyapti degani emas. Platformada buyurtma qabul qilinishi, to'lov kartaga yoki to'lov tashkiloti orqali tushishi, tovar esa boshqa nomdagi subyekt tomonidan jo'natilishi mumkin bo'lgan vaziyatlar ko'p uchraydi. Shu sababli marketplace, kuryer, to'lov tashkiloti va soliq organi ma'lumotlari o'zaro bog'lanmasa, daromadni yashirishning yangi raqamli shakllari paydo bo'ladi. Demak, raqamlashtirish yashirin iqtisodiyotni avtomatik ravishda yo'q qilmaydi; u faqat ma'lumotlar to'g'ri integratsiya qilingandagina fiskal natijaga aylanadi. [9]

Resurslardan foydalanish bo'yicha ma'lumotlar esa ko'pincha an'anaviy fiskal tahlilda yetarlicha baholanmaydi, vaholanki ular hududiy byudjetlar uchun muhim zaxira manbai bo'lishi mumkin. O'RQ-1071 bilan suv hajmi bo'yicha suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq hisobotlarini avtomatik shakllantirish tartibining joriy etilishi aynan shu bo'shliqni qisqartirishga qaratilgan [3]. Bunda soliq hisobotlari foydalanuvchining subyektiv bayonotiga emas, balki "Suv hisobi" tizimi va vakolatli organlar ma'lumotlariga ko'proq tayana boshlaydi. Ushbu yondashuvning metodologik ahamiyati shundaki, fiskal baza endi bevosita ishlab chiqarish yoki iste'molga oid texnik o'lchovlar bilan tekshiriladi. Xuddi shu tamoyilni elektr energiyasi, logistika oqimi, davlat xaridlari bilan bog'liq ijro ma'lumotlari yoki

litsenziyalash registrlariga ham bosqichma-bosqich tatbiq etish mumkin. Natijada hududiy byudjetga tushishi kerak bo'lgan, biroq deklaratsiyalarda yetarli aks etmayotgan faoliyat segmentlari ancha tez ko'rinadi. [3]

Idoralararo raqamli almashinuvning yana bir afzalligi kontragentlar tarmog'ini ko'rish imkoniyatidir. Soliq qo'mitasining 2025-yildagi tegishli qarori bilan soliq to'lovchilar haqidagi hisob ma'lumotlarini yuritish va uchinchi shaxslarga oid ma'lumotlar tarkibini shakllantirish tartibi yangilandi, bunda bojxona organlaridan olingan import, eksport va elektron tijoratga oid axborotlar ma'lumotlar konturiga kiritildi [4]. Endilikda ma'lum bir korxonalar alohida emas, balki yetkazib beruvchilar, xaridorlar, vositachilar va platforma operatorlari bilan bog'liq tarmoq sifatida kuzatilishi mumkin. Bu yondashuv ayniqsa soxta hisobvaraqa-fakturalar, bir kunlik firmalar, nominal kontragentlar va zanjirli QQS sxemalarini aniqlashda samaralidir. Hududiy byudjet nuqtayi nazaridan esa bunday tahlil katta aylanmaga ega bo'lmagan, ammo zanjirning markazida turgan xavfli subyektlarni aniqlash imkonini beradi. Demak, idoralararo almashinuv individual subyekt monitoringidan iqtisodiy tarmoq monitoringiga o'tish uchun sharoit yaratadi. [4]

Ushbu maqolada taklif etilayotgan mexanizmida fiskal signal to'rt toifadagi tafovutlardan shakllantiriladi: hajm tafovuti, vaqt tafovuti, kontragent tafovuti va hujjat tafovuti. Hajm tafovuti deklaratsiya qilingan tushum bilan bank yoki platforma tranzaksiyasi o'rtasidagi farqni aks ettiradi. Vaqt tafovuti tovar chegaradan o'tgan sana, realizatsiya sanasi va to'lov kelib tushgan vaqt o'rtasidagi nomuvofiqlikni ko'rsatadi. Kontragent tafovuti bir tizimda ko'rsatilgan xaridor yoki yetkazib beruvchi boshqa tizimda mavjud emasligi, faol emasligi yoki xavfli guruhga mansubligini bildiradi. Hujjat tafovuti esa eksport, hisob-faktura, akt, QR-chek yoki platforma identifikatori o'rtasidagi uzilishlarni ifodalaydi. Mazkur to'rtlik birgalikda ishlatilganda yashirin iqtisodiyotga xos bo'lgan ko'plab sxemalar uchun amaliy ogohlantirish tizimi shakllanadi.

Bu modelning afzalligi shundaki, u alohida ko'rsatkichlardan emas, ko'rsatkichlar o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlikdan foydalanadi. Masalan, korxonaning aylanmasi o'zi kichik bo'lishi mumkin, biroq unga bog'langan tranzaksiyalar tarmog'i, import nomenklaturasi yoki platforma sotuvlari keskin yuqori bo'lsa, xavf darajasi oshadi. Shu bilan birga katta aylanmaga ega korxonalar barcha tashqi ma'lumotlar bilan mos tushsa, tizim uni ortiqcha ma'muriy bosimdan himoya qilishi ham mumkin. Demak, idoralararo almashinuvning maqsadi maksimal ko'p tekshiruv o'tkazish emas, aksincha nazoratni noaniqlik yuqori bo'lgan nuqталarga jamlashdir. Bunday yondashuv transaksion xarajatlarni kamaytiradi, qonuniy ishlayotgan subyektlar uchun muhitni

yengillashtiradi va ma'muriy resurslarni maqsadli yo'naltiradi. Natijada davlat ham ko'proq tushum oladi, ham nazorat sifatini oshiradi.

Mahalliy byudjetlar nuqtayi nazaridan idoralararo axborot almashinuvi yana bir strategik funksiyani bajaradi: u daromad bazasining hududlar bo'yicha real tarqalishini qayta ko'rsatadi. Ko'pincha savdo va xizmatlar bir hududda amalga oshiriladi, to'lov boshqa hududdagi hisobga tushadi, yuridik manzil esa uchinchi hududda ro'yxatdan o'tgan bo'ladi. Bu holat daromad manbaining hududiy tegishlilikini baholashni murakkablashtiradi. Agar bojxona, to'lov tizimlari, QR-cheklar, joylashuvga oid servis ma'lumotlari va soliq registrlari yagona tahlil konturiga tushsa, iqtisodiy faollik qaysi hududda shakllanayotgani ancha aniq ko'rinadi. Bu esa transferlar siyosati, prognoz ko'rsatkichlari va qo'shimcha safarbar etish choralarini hududlarning haqiqiy fiskal quvvatiga moslashtirish imkonini beradi. Shunday qilib, raqamli almashinuv faqat yashirin bazani topish emas, balki hududiy byudjet adolatliligini kuchaytirish instrumenti hamdir. [8]

Quyidagi ikkinchi jadvalda idoralararo almashinuv tizimiga kiritilishi zarur bo'lgan asosiy ma'lumot oqimlari, ularning analitik vazifasi va kutilayotgan fiskal natijasi bir matritsa ko'rinishida taqdim etiladi. Mazkur matritsa shuni ko'rsatadiki, yashirin iqtisodiyotdan kelib chiqadigan yo'qotishlarni kamaytirishda muammo biror bitta idora faoliyatining sustligida emas, balki signallar tarqoqligida namoyon bo'ladi. Agar ushbu signallar bir markazda to'planib, keyin yana alohida idoralarga qayta tarqatilsa, samara cheklangan bo'ladi. Aksincha, signallar bevosita bir-birini to'ldiradigan analitik qatlamga aylantirilsa, nazoratning sifat jihati o'zgaradi. Jadvalda aynan ana shu tahliliy bog'lanishlar va ularning mahalliy byudjet daromadlariga ta'sir yo'llari ko'rsatib beriladi. Bu yondashuv amaliyotda integratsiya ustuvorliklarini tanlash uchun ham qulaydir, chunki barcha ma'lumotlarni bir vaqtda chuqur bog'lash har doim ham iqtisodiy jihatdan maqbul bo'lmaydi.

Jadvalni tuzishda ikkita tamoyil asos qilib olindi. Birinchisi, har bir ma'lumot oqimi yashirin iqtisodiyotning aniq bir kanalini yoritishi kerak; masalan, bojxona ma'lumoti tovar harakatini, bank va to'lov tizimlari pul oqimini, platforma registrlari esa savdo yoki xizmatlarni masofadan amalga oshirish izini beradi. Ikkinchisi, har bir oqim yakka holda emas, balki kamida bitta boshqa manba bilan solishtirilganda fiskal ma'no kasb etadi. Shu sababli jadvaldagi ustunlar faqat manba va vazifani emas, balki qaysi yo'qotish turini kamaytirishini ham ko'rsatadi. Bunday tasnif keyinchalik hududiy risk modeli, tekshiruvni tanlash algoritmi va prognozlashtirish blokiga ham ulanishi mumkin. Natijada idoralararo tizim ma'lumotlar omboridan fiskal boshqaruv platformasiga aylanish uchun zarur bo'lgan mantiqiy karkasga ega bo'ladi.

2-jadval. Yashirin iqtisodiyotdan kelib chiqadigan soliq yo‘qotishlarini kamaytirishda idoralararo ma’lumot oqimlarining analitik matritsasi

Ma’lumot oqimi	Asosiy identifikator	Tekshiriladigan tafovut	Analitik qo‘llanish	Kutiladigan fiskal natija
Bojxona deklaratsiyalari	Deklaratsiya raqami, STIR, TN VED kodi	Import va realizatsiya hajmi tafovuti	QQS, foyda va aylanma soliqlari bazasini solishtirish	Eksport-import bilan bog‘liq yashirin bazani qisqartirish
Banklarga ro‘lovlar	Hisobvara q, MFO, STIR, to‘lov kodi	Pul oqimi va deklaratsiya tafovuti	Aylanmani yashirish yoki kechiktirib ko‘rsatishni topish	Soliq tushumlarini tezlashtirish
Tezkor to‘lov tizimi	Telefon/hisob identifikatori, vaqt belgisi	Mayda va tez-tez operatsiyalar klasteri	Savdo-servis segmentlarida yashirin tushumni baholash	Mahalliy soliqlar bazasini kengaytirish
To‘lov terminallari va QR-kodlar	Terminal ID, merchant ID, geolokatsiya	Chek, terminal va hisobot tafovuti	Chek intizomi va tushum yashirilishini aniqlash	Savdo nuqtalari bo‘yicha qo‘shimcha safarbar etish
Elektron hisobvara-qfakturalar	EHF raqami, STIR, tovar kodi	Kontragent va hajm nomuvofiqligi	Soxta zanjirlar va aylanma bo‘linishini topish	QQS yo‘qotishlarini kamaytirish

Marketplace va platforma registrlari	Seller ID, buyurtma ID, to'lov ID	Platforma savdosi va soliq hisobotlari tafovuti	Norasmiy onlayn savdoni aniqlash	Rasmiylashtirish va daromad bazasini oshirish
Suv hisobi va resurs registrlari	Obyekt ID, limit, hajm ko'rsatkichi	Resurs sarfi va soliqqa oid hisobot tafovuti	Tabiiy resurslar bo'yicha bazani verifikatsiya qilish	Resurs soliqlari tushumini aniqlashtirish
Davlat ro'yxatlari va litsenziyalar	Faoliyat kodi, ruxsatnoma raqami	Faoliyat turi va tushum mosligi	Ruxsat etilgan faoliyatdan tashqari operatsiyalarni ko'rish	Norasmiy faoliyatni qisqartirish
Hududiy xizmatlar statistikasi	Hudud kodi, sektor kodi	Sektor hajmi va soliq tushumi tafovuti	Hududiy fiskal salohiyatni qayta baholash	Prognoz va safarbar etish choralari aniqlashtirish

Manba: muallif ishlanmasi. Matritsa Lex.uz, Soliq qo'mitasi, Markaziy bank va Milliy statistika qo'mitasining 2021-2025 yillardagi ochiq ma'lumotlari asosida ishlab chiqildi.

Jadvaldan ko'rinadiki, har bir ma'lumot oqimi ma'lum bir soliq turiga yoki nazorat yo'nalishiga xizmat qilsa-da, ularning real qiymati kesishma nuqtalarida namoyon bo'ladi. Masalan, platforma registrlari savdo hajmini ko'rsatishi mumkin, biroq ushbu ma'lumot bank yoki to'lov tashkiloti ma'lumoti bilan bog'lanmaguncha haqiqiy daromad oqimini aniq aks ettirmaydi. Xuddi shuningdek, bojxona deklaratsiyasi importni ko'rsatadi, lekin elektron hisobvaraqa-faktura va ichki realizatsiya ma'lumoti bilan solishtirilmaguncha tovarning keyingi harakati noma'lum bo'lib qoladi. Demak, takomillashtirilayotgan mexanizmning markazida "ko'p manbali dalil" tamoyili turadi. Ushbu tamoyil ayniqsa nazoratning daliliy og'irligini

oshiradi, chunki bir xil xulosa bir nechta mustaqil raqamli iz bilan tasdiqlanadi. Natijada fiskal qaror qabul qilish sifati, tezligi va huquqiy barqarorligi bir vaqtning o'zida yaxshilanadi.

Mazkur maqola doirasida ishlab chiqilgan yondashuvni amaliyotga joriy etish uchun texnologik platformadan tashqari boshqaruv protokollari ham zarur. Birinchi navbatda, ma'lumot almashinuvi chastotasi, javobgarlik zonalari va tahlilning yakuniy mahsuli aniq belgilanishi kerak. Ikkinchidan, yuqori xavfli signal aniqlanganda qaysi idora birinchi harakatni boshlashi, qaysi ma'lumotlar qo'shimcha tekshirilishi va qaysi holatda subyektga ogohlantirish berilishi bo'yicha standart operatsion tartiblar ishlab chiqilishi lozim. Uchinchi jihat - ma'lumotlardan foydalanishda maxfiylik va maqsadga muvofiqlik muvozanatini saqlashdir. Chunki ortiqcha yoki asossiz ma'lumot almashinuvi tadbirkorlik muhiti uchun qo'shimcha xavotir tug'dirishi mumkin, maqsad esa nazoratni aqlli va manzilli qilishdan iborat. Shuning uchun maqola nafaqat integratsiya zarurligini, balki uning me'yoriy, tashkiliy va etik chegaralarini ham inobatga olgan modelni taklif qiladi. [10][11]

Shunday qilib, idoralararo raqamli axborot almashinuvi yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashning umumiy shiori emas, balki mahalliy byudjet daromadlarining aniq fiskal instrumentiga aylanishi mumkin. Bu instrumentning kuchi ma'lumotlarning ko'pligida emas, balki ularning bir-birini tasdiqlovchi tizimga aylantirilishidadir. Savdo va xizmatlar hajmining kengayishi, naqdsiz to'lovlarning chuqurlashuvi, eksport-import operatsiyalarining real vaqtga yaqin aks etishi va resurslardan foydalanish bo'yicha tashqi ma'lumotlarning paydo bo'lishi davlatga yashirin bazani ko'rish uchun tarixan keng imkoniyat bermoqda. Endi vazifa ushbu imkoniyatlarni alohida registrlar darajasida emas, balki yagona hududiy fiskal boshqaruv logikasida birlashtirishdan iborat. Aynan shunda mahalliy byudjet daromadlarini oshirish, prognoz aniqligini yaxshilash va ixtiyoriy to'lov intizomini mustahkamlash bo'yicha barqaror natijaga erishish mumkin bo'ladi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, yashirin iqtisodiyotdan kelib chiqadigan soliq yo'qotishlarini kamaytirishda idoralararo raqamli axborot almashinuvi oddiy ma'lumot uzatish funksiyasidan ancha kengroq iqtisodiy mazmunga ega. Birinchidan, bojxona, bank, to'lov tizimlari, elektron tijorat va resurs registrlari ma'lumotlarini o'zaro bog'lash orqali soliqqa tortish bazasidagi yashirin tafovutlar erta bosqichda aniqlanadi. Ikkinchidan, ushbu integratsiya mahalliy byudjet daromadlari salohiyatini hududlar va tarmoqlar kesimida aniqroq baholash imkonini beradi. Uchinchidan, ko'p manbali dalil tamoyiliga asoslangan nazorat modeli tekshiruvlarning manzilliligini

kuchaytirib, ma'muriy resurslardan foydalanish samaradorligini oshiradi. To'rtinchidan, real vaqtga yaqin axborot oqimlari fiskal risk signalini tezlashtirib, daromadlarni safarbar etish bo'yicha boshqaruv qarorlarini kechiktirmasdan qabul qilish imkonini yaratadi.

Shu bilan birga, maqolada ishlab chiqilgan yondashuv idoralararo integratsiyaning texnologik yechim bilan tugamasligini ham ko'rsatdi. Uning samarali ishlashi uchun yagona identifikatsiya protokoli, izohlanadigan risk indikatorlari, hududiy analitik modullar va maxfiylikni ta'minlovchi me'yoriy qoidalar birgalikda joriy etilishi zarur. Faqat shunday holatda raqamli almashinuv yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashning umumiy deklaratsiyasi bo'lib qolmay, mahalliy byudjetlar daromadlarini oshirishga xizmat qiladigan amaliy fiskal mexanizmga aylanadi. Mazkur maqolaning nazariy va amaliy ahamiyati ham ana shunda namoyon bo'ladi: u ma'lumotlar tarqoqligidan dalilga asoslangan fiskal boshqaruvga o'tish yo'lini taklif etadi. Bunday o'tish yaqin yillarda hududiy soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirishning eng istiqbolli yo'nalishlaridan biri bo'lib qoladi.

Takliflar

1. Bojxona, soliq, bank, to'lov tashkilotlari va elektron tijorat platformalari o'rtasida yagona identifikatorlar lug'atiga asoslangan "fiskal ma'lumot almashinuvi protokoli" ishlab chiqilishi va barcha axborot tizimlariga bosqichma-bosqich joriy etilishi lozim.

2. Mahalliy byudjet daromadlariga ta'siri yuqori bo'lgan savdo, xizmat ko'rsatish, importga bog'liq realizatsiya va platforma savdosi segmentlari uchun alohida hududiy risk modullari ishlab chiqilib, ular avtomatik ogohlantirish hamda prioritet tekshiruv tanlovi bilan bog'lanishi maqsadga muvofiq.

3. Idoralararo almashinuv natijasida aniqlangan tafovutlarni faqat repressiv tekshiruvga emas, avvalo tushuntirish, tuzatish va tezkor verifikatsiya mexanizmlariga yo'naltiradigan dalil kartasi tizimi joriy etilishi zarur.

4. "Suv hisobi" tajribasiga o'xshash tarzda boshqa resurslar, logistika oqimlari va platforma operatsiyalariga oid tashqi ma'lumotlardan soliq hisobotlarini avtomatik shakllantirish yoki tasdiqlash jarayonlarida kengroq foydalanish kerak.

5. Hududlar kesimida xizmatlar hajmi, to'lov izlari va soliq tushumlari o'rtasidagi tafovutlar asosida mahalliy byudjetlar uchun raqamli fiskal salohiyat xaritasi yaratilsa, qo'shimcha safarbar etish choralari manzilli va ilmiy asoslangan tarzda belgilash imkoniyati kuchayadi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2025, 11-avgust). Yashirin iqtisodiyotni qisqartirish, savdo va xizmatlar sohasini raqamlashtirish hamda fiskal nazorat samaradorligini oshirishga bag‘ishlangan taqdimot materiallari. President.uz.
2. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni. (2024, 24-dekabr). O‘RQ-1014-son. “Soliq va budjet siyosatining 2025-yilga mo‘ljallangan asosiy yo‘nalishlari qabul qilinganligi munosabati bilan O‘zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga qo‘shimcha va o‘zgartirishlar kiritish to‘g‘risida”. Lex.uz.
3. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni. (2025, 26-iyun). O‘RQ-1071-son. O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksiga soliq ma‘muriyatchiligini takomillashtirishga qaratilgan o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida. Lex.uz.
4. O‘zbekiston Respublikasi Soliq qo‘mitasi. (2025, 17-mart). 2025-05-son qaror. Soliq to‘lovchilar to‘g‘risida hisob ma‘lumotlarini yuritish va uchinchi shaxslarga taqdim etish tartibiga o‘zgartirishlar. Lex.uz.
5. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. (2022). Naqd pul muomalasi bo‘yicha qisqacha sharh. Cbu.uz.
6. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. (2025). Yillik hisobot 2024. Cbu.uz.
7. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. (2025). 2024-yilning I yarim yilligi uchun moliyaviy barqarorlik sharhi. Cbu.uz.
8. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. (2026). O‘zbekiston Respublikasida xizmatlar sohasining asosiy ko‘rsatkichlari: 2025-yil yanvar-dekabr. Stat.uz.
9. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. (2025). Ichki savdo statistikasi: Elektron tijorat savdo hajmi (yillik). Stat.uz.
10. World Bank. (2023). Enhancing tax administration through data integration and digital public infrastructure. Washington, DC: World Bank.
11. OECD. (2024). Tax administration 2024: Digital transformation, data use and compliance management. Paris: OECD Publishing.